

Олександр Пономарів

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОВЕРНЕННЯ ДО НАЦІОНАЛЬНИХ ЗАСАД В УКРАЇНСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Олександр Пономарів, 2002

Розглянуто й проаналізовано випадки відступу від національних засад при творенні українських термінів з різних галузей науки, викликані позамовними чинниками.

Deviation from national standards of Ukrainian terminology in different branches of science predetermined by extra linguistic factors.

На шляху творення й розвитку української термінології, як і української мови взагалі, траплялося й трапляється досі чимало перешкод позамовного й позанаціонального характеру. Тривала бездержавність українського народу, заборони та обмеження щодо вживання української мови гальмували формування й становлення таких її функціональних стилів як офіційно-діловий та науковий, позбавляли змоги виробити повноцінну термінологію різних галузей науки з урахуванням історичного досвіду, мовних, психологічних, світоглядних та інших особливостей українців.

Під час політики коренізації 20-х років минулого століття спостерігаємо великий поступ на ниві української термінології, термінознавства і термінотворення. Упродовж неповних десяти років Інститут української наукової мови ВУАН видав близько 20 термінологічних словників. Щоправда, розвій українського термінологічного словникарства був однобічний – більшість словників становили російсько-українські, бо вихід за межі впливу російської мови в Радянському Союзі, як відомо, був обмежений.

Від 30-х років, коли національне відродження було зупинено сталінськими репресіями, боротьбою з “буржуазним” націоналізмом, почалося російщення української термінології та номенклатури, що набуло особливого розмаху в період зближення мов, коли тоталітарний режим намагався витворити нову історичну спільність – радянський народ. Відомо, що чимало термінологічної лексики утворено шляхом метафоризації – перенесення назви з одного явища або предмета на інший на підставі подібності ознак чи функцій. Такий спосіб творення термінів спільний для всіх мов. Наприклад, поширений у техніці термін *сорочка* (ізольована порожнина в машинах та апаратах для циркуляції охолоджувальної чи обігрівної речовини) передається в слов'янських мовах так: укр. *сорочка*, рос. *рубашка*, п. *koszulka*, ч. *košile* тощо. Тобто для називання спільного поняття кожна мова знаходить власні лексичні засоби.

Але бувають випадки, коли в природні мовні процеси втручаються позамовні чинники. У період прискороного зближення мов народів колишнього Радянського Союзу ознакою гарного тону було впровадження запозичень з російської мови без огляду на те, існувала така потреба чи ні. З цих міркувань при загальнонародному українському слові *черевик* для називання приладу, що накладається на рейку з метою гальмування вагонів, до нашої мови введено російський термін *башмак*. Російсько-українські словники лексему

карман цілком слушно перекладали *кишеня*, а з позначкою техн. залишали без перекладу рос. *карман*. Невже *черевик* і *кишеня* не могли набути нових значень (як *сорочка*)? Таке саме відбулося зі словом *спідниця* (жіночий одяг, що покриває фігуру від талії донизу), яке в технічному вжитку поступилося місцем однойменному російському *юбка*. У російській мові така метафоризація цілком закономірна, адже йдеться про пристрій в ізоляторі високої напруги, що захищає від вологи та забруднення і міститься в нижній частині конструкції. А в українській мові *юбка* означає вид півкаптана (у чоловіків) або вид керсетки (у жінок), тобто одяг, що покриває фігуру від талії догори. Отже, ознака суперечить термінологічній назві.

З української термінології в 30-ті роки під гаслами інтернаціоналізації повилучали питомі українські слова, яким у російській мові відповідали запозичення: *двозвук* (дифтонг), *дієйменник* (інфінітив), *наросток* (суфікс), *приросток* (префікс), *первень* (елемент), *південник* (меридіан), *рівноденник* (екватор), *підсоння* (клімат), *поземний* (горизонтальний), *прямовисний* (вертикальний).

Терміни іншомовного походження, яких не було в російській мові, замінено в нас російськими. Скажімо, хемічний елемент у вигляді твердої речовини сірого кольору, звався в нас, як і в багатьох інших мовах, крім російської, *арсен* (з грецької). Цю назву витіснено російським *миш'як*. Спільна для багатьох слов'янських і неслов'янських мов назва крихкого тугоплавкого металу сріблясто-білого кольору *манган* була заступлена словом *марганець* лише на тій підставі, що цей германізм уживають у російській мові. Інші терміни, утворені від *манган*, - *манганін*, *манганіт* залишилися, бо їх використовують у російській термінології).

Слово *шар* в українській мові має значення "суцільна маса однорідної речовини" (рос. *слой*). А рос. *шар* (зменшене *шарик*, прикметник *шариковий*) відповідає укр. *куля* (зменшене *кулька*, прикметник *кульковий*).

З "інтернаціоналістських" міркувань у технічну термінологію запровадили семантично незграбний витвір *шарикопідшипник* замість нормального *кульковий підшипник* або *кулькопідшипник*.

У ботанічній термінології тривалий час був уживаний оригінальний український термін на позначення родини рослин *окружкові*, але в 50-х роках минулого століття його замінено запозиченим з російської мови *зонтичні*. Викопний ссавець льодовикового періоду по-українському звався *мамут*: "*Мамут* спиною розгортає твань" (М. Бажан). Пор.: п.ч.слц.вл.слн. *tamut*, мак.срб. *мамут*. Пізніше його в українській мові назвали так, як у російській – *мамонт*, а слову *мамут* у словниках дали позначку "застаріле".

З-поміж численних похідних від *бігати*, *бігти* варто зупинитися на омонімах *бігун* – спортсмен, що володіє технікою бігу, та *бігун* – полюс. Під час боротьби з "буржуазним" націоналізмом останнє слово усунули з активного обігу, незважаючи на тривалість уживання його в мові та на авторитет класиків української літератури: "В останні часи вона почувала себе такою втомленою, байдужою до всього, немов вона і світ були два *бігуни*, які ніколи не стрінуться (М. Коцюбинський). Тепер слово *бігун* у значенні "полюс" має посісти своє законне місце.

Уживані в правознавстві та суміжних галузях науки нібито українські слова *вищестоящий* та *нижчестоящий* не витримують жодної критики ні з погляду фонетики,

ні з погляду морфології сучасної української мови. Деякі юристи, посилаючись на те, що ці російські слова стали термінами, обстоюють правомірність уживання їх. Такі юристи відтіснили на задній план правничий термін *оборонець*, замінивши його словом *захисник* (бо це ближче до російського *защитник*). Тепер настав час нормалізувати зросійщену українську правознавчу термінологію. Замість незграбних і непотрібних росіянізмів *вищестоящий* та *нижчестоящий* варто вживати форми вищого ступеня прикметників *вищий* і *нижчий*, як це роблять у багатьох європейських мовах.

Використовуване в суспільствознавстві слово *малоімущий* не має поважних підстав для існування в українській мові. Його не фіксує одинадцятитомний “Словник української мови”, не кажучи вже про словник за редакцією Б. Грінченка. Замість нього треба використовувати *незможний*, *малозабезпечений*, *низькооплачуваний*. Раніше слова *від’ємний* і *додатний* були не тільки математичними термінами, а вживались і як терміни фізичні, а також у переносному значенні, тобто можна було сказати *додатний (від’ємний) заряд*, *додатні (від’ємні) риси*, *наслідки* тощо.

Російське слово *предложение* має в перекладі нашою мовою чотири варіанти: *освідчення*, *речення*, *пропозиція* (те, що виносять на обговорення) і *пропонування* – економічний термін, уживаний у сполученні зі словом *попит*. На жаль, замість *пропонування* досить часто неправильно використовують слово *пропозиція* (здебільшого ті, хто думає російською мовою).

Російщення української термінології триває й у незалежній Україні. Не лише в усній формі офіційно-ділового мовлення, а й у фінансово-економічних виданнях з середини 90-х років минулого століття почали активно вживати слова *казна* і незафіксоване жодним словником української мови *казначейство*. Закріпленню запозиченого через російське посередництво з тюркських мов слова *казна* як фінансового терміна заважає його співзвучність з *укр. казна* (що виникло внаслідок злиття словосполучення *кат зна*), яке входить до низки прислівників і займенників типу *казна-де*, *казна-звідки*, *казна-хто*, *казна-що* й под. Та головна причина неприйняття слова *казна* сучасною українською літературною мовою полягає в тому, що для даного поняття в нас є інша лексема – *скарбниця* з цілим словотворчим гніздом. Тож сучасне рос. *казна* та словосполучення з ним треба перекладати: *казна* – *скарбниця*, *казначейство* – *державна скарбниця*, *казначей* – *скарбник* тощо. Так було за часів Української Народної Республіки і навіть за часів радянської України.

Прикладів “інтернаціоналізації” в ділянці термінології можна наводити ще дуже багато. Не сприяють розв’язанню термінологічних та культурно-мовних проблем політичні ігри, що тривають уже кілька років навколо проекту нової редакції “Українського правопису”. Настав час повернути українську термінологію до джерел рідної мови, а наш правопис до українських фонетико-морфологічних особливостей. Чужого, безперечно, навчатися варто. Проте насамперед не треба цуратися свого.